

Benža, Mojmír

Geografické rozšírenie foriem pôdorysu tradičného domu na Slovensku

Archaeologia historica. 1987, vol. 12, iss. [1], pp. 219-224

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139697>

Access Date: 14. 10. 2024

Version: 20241014

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Geografické rozšírenie foriem pôdorysu tradičného domu na Slovensku

MOJMÍR BENŽA

Pred vyše dvadsať rokmi vyslovila Anna Pitterová vo svojej štúdií o vývoji základných pôdorysných typov tradičného domu na území ČSSR vo svetle archeologických prameňov návrh pristúpiť k štúdiu problematiky pôdorysu domu nie z archeologického, ale etnografického materiálu, ktorého je podstatne viac (Pitterová 1965, 292). Na jej výzvu však nevznikla žiadna zásadná práca, ktorá by sa podrobne zaoberala vývinom pôdorysu domu na základe etnografického materiálu. Od tej doby bolo napísaných veľa štúdií, v ktorých však prevládala problematika materiálu, konštrukcií. I syntézne práce sa viac venovali lokálnym či regionálnym formám domu ako jeho vývinu (ČSV 1968, Slovensko 1975, Mencl 1980). Jedinou prácou zásadného charakteru je štúdiá Viléma Pražáka „K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu“, ktorá však bola uverejnená ešte v r. 1958 (Pražák 1958). S jeho názormi dnes už nemožno v plnom rozsahu súhlasiť.

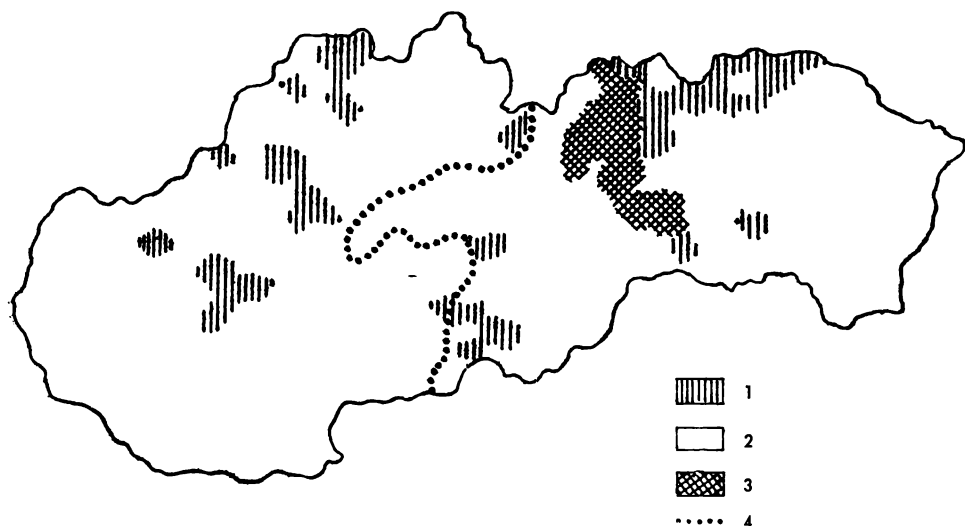
Materiál pre tento príspevok bol získaný dotazníkovým výskumom v 430 lokalitách, ktoré boli rovnomerne rozložené po celom území Slovenska. Výskum sa organizoval pre potreby prípravy Múzea slovenskej dediny — národopisnej expozície v prírode, ktorú buduje Slovenské národné múzeum — Etnografický ústav v Martine. Uskutočnil sa v rokoch 1972 až 1978 a vykonali ho školení etnografi. Takto získaný materiál byl doplnený údajmi, ktoré boli publikované v odbornej literatúre alebo sa nachádzali v dokumentačných fondoch múzea. Kartografická metóda pre spravovanie bola zvolená preto, lebo umožňuje zvládnuť veľké množstvo materiálu, núti k dôslednej analýze a klasifikácii a v neposlednej miere tiež zavážilo, že jej výsledky sú veľmi ilustratívne.

Zhodne s Vilémom Pražákom tvrdím, že pôdorys domu je najzákladnejším a najvýznamnejším jeho znakom. V pôdoryse, či lepšie v priestorovom usporiadaní sa odráža nielen základná obytná funkcia domu (Pražák 1958, 225—226), tu sú zhmotnené potreby i požiadavky dané prostredím, dobou i hospodárskospoločenskými pomermi. Práve preto som si zvolil danú tému a vytiahol zo zhrmaždeného materiálu len ten, ktorý sa týka pôdorysu domu na Slovensku v období druhej polovice 19. a začiatku 20. storočia.

Ako prvá vznikla mapa funkčných typov domu. Z nej jednoznačne vyplynulo, že pre celé Slovensko bol charakteristický komorový typ domu. Otvorenou terminologickou otázkou ostáva ako nazvať dom, ktorý má len dva diely a kde komora nevystupuje ako samostatný funkčný diel. Maštaľový typ domu sa vyskytoval ojedinele a navyše bol nepravidelne rozptýlený. Obdobne to bolo i so zmiešaným komorovo-maštaľovým typom, ktorý len v okolí Kremnice vykazoval väčšie územné sústreďenie. Oba typy, maštaľový i komorovo-maštaľový, i v tých lokalitách, v ktorých sa vyskytovali nemali dominantný charakter. Obývali ich zpravidla najchudobnejší obyvatelia. Ako také

nemajú pre otázku vývoja pôdorysu domu na Slovensku význam a preto sa nimi ani netreba ďalej zaoberať. Samotná mapa tým, že jej obsah bol minimálne diferencovaný, skýta veľmi málo možností na prípadné ďalšie úvahy.

Za použitia morfológických znakov vznikli už obsahovo diferencovanejšie mapy. Ako základný klasifikačný znak som si zvolil diel. Pod dielom rozumiem tú časť domu, ktorá má svoju vlastnú dominantnú funkciu a v konštrukcii domu zaberá celú jeho šírku. Diely domu musia byť vzájomne prepojené. Diel je nadradený pojmu priestor lebo môže byť členený na niekoľko priestorov. V základnej, východiskovej polohe sa diel stotožňuje s priestorom (Souček 1980, 168).

Mapa 1. Základné formy tradičného domu na Slovensku. 1 - dvojdielny dom, 2 - trojdielny dom, 3 - dom s dufartom, 4 - východná hranica intenzívneho výskytu rozdeleného pitvora.

Je známy len jeden jediný doklad výskytu jednodielneho domu na Slovensku, z obce Nová Sedlica, okr. Humenné (Puškár 1964, 16). Dvojdielny dom ako prevládajúci typ sa vyskytoval hlavne na severovýchodnom Slovensku. V ostatných častiach západného, stredného i východného Slovenska sa vyskytoval len v ostrovoch. Ako nedominantná forma sa nachádzal však na celom území. Prevládajúcim typom na prevažnej väčšine územie bol trojdielny dom. Na juhozápadnom Slovensku sa vyskytoval i štvordielny dom. Okrem tejto na seba nadväzujúcej typologickej rady sa na severnom a strednom Spiši dokladá dom s odlišným pôdorysom. V literatúre sa často spomína pod názvom „dom s dufartom“ — veľkým krytým podjazdom, ktorý plnil tiež funkciu vstupnej časti domu. Druhú polovicu domu tvorili dva alebo tri priestory za sebou, ktoré sú prístupné práve z dufartu (Vařeka 1974). Na južnom Spiši a v okolí Kremnice bol ešte dom, pre ktorý nemáme ustálený názov. Ide o dom, ktorý mal v strede pitvor a po jednej strane dva obytné a po druhej strane dva hospodárske priestory. Frolec túto formu nazýva trojdielny viacpriestorový dom.

Pri nasledujúcej analýze foriem dvojdielneho domu dostali sme ďalšiu diferenciaciu so základným rozdelením na dve skupiny. Prvá, početnejšia, ktorá sa vyskytovala na celom území Slovenska obsahuje dvojdielny dom v základ-

nej alebo rozvinutej forme, pri ktorej je vstupný diel prične rozdelený na dva priestory. Obe riešenia voči sebe stoja v polohe staršie s nepredeleným a novšie s predeleným pitvorom. Novovzniknutý priestor sa v severných oblastiach využíval ako komora a v južných ako kuchyňa. Druhá, menej početná skupina, navyše územne viazaná len na severné horské oblasti Slovenska sa líši od prvej tým, že z obytného dielu je pozdĺžne oddelený menší priestor komory. V rozvinutej forme, ktorá je tiež časovo mladšia má i táto podoba domu predelený vstupný diel na dva priestory,

Pražák spája prvú formu s novovekou valašskou kolonizáciou. Predpokladá, že ide o slovanský typ, ktorý táto kolonizácia priniesla na územie Slovenska zo slovanského východu (Pražák 1958, 332). Je pravdou, že ide o slovanský typ

Mapa 2. Zvláštne formy tradičného domu na Slovensku. 1 – dom s bočnou komorou vedľa izby, 2 – dom s predelenou komorou na dva priestory.

domu. Tento sa však vyvinul z jednopriestorového domu i na našom území a v dedinskom prostredí sa rozšíril hlavne po 12. storočí. Čo však spôsobilo, že sa takmer osem storočí udržal na Slovensku ako jedna z možností priestorového riešenia domu? Podľa našich poznatkov takýchto dôvodov je niekoľko. Za najpodstatnejší dôvod pokladám hospodársku úroveň tých oblastí, v ktorých sa vyskytoval ako dominantná forma. Ide o oblasti s malou a nerozvinutou hospodárskou činnosťou, ktorej produkcia nevyžadovala veľké skladovacie priestory. Tam kde vznikol priestorový problém skladovania, bol riešený zväčša v duchu tradície samostatným skladovacím objektom. Ďalším, nemenej významným dôvodom bola permanentná pauperizácia dedinského obyvateľstva, nielen v dôsledku zlých hospodárskych pomerov, ale tiež v dôsledku uplatňovania uhorských dedičských zákonov, ktoré do polovice 19. storočia zabezpečovali každému synovi a od druhej polovice 19. storočia i každej dcére reálnu časť dedeného majetku, teda i domu. V dôsledku toho prichádzalo nielen k drobeniu polí na úzke pásiky, ale tiež k premene vyspelých foriem domu, najmä trojpriestorového na nižšie, archaickej formy. Tento proces prebiehal ešte v prvej polovici 20. storočia. Vývoj v tomto smere šiel takmer do absurdity, keď sa do spoločného priestoru nielen dvora či domu, ale i izby dostali celkom cudzí ľudia. V súčinnosti s dedičskými zákonmi pôsobili tiež obmedze-

nia rozširovať intravilán na úkor extravilánu. Toto viedlo nielen k zahusťovaniu existujúcej zástavby a vytváraniu dlhých či spoločných dvorov, ale znova k výstavbe domov s jednoduchším priestorovým riešením. Na posledné miesto kladiem vplyv novovekých kolonizácií s tým, že ony dvojdielny dom nepriniesli, ale v dôsledku hospodárskych pomerov, v ktorých kolonisti začínali osídľovať krajinu, tento typ len znovu oživil. Dvojdielny dom v takejto situácii predstavuje optimálne minimum riešenia otázok bývania.

Trochu zložitejší je problém dvojdielného trojpriestorového domu s bočnou komorou. Vyskytoval sa na severných Kysuciach, strednom Liptove, východnom Spiši a najmä ako dominantná forma severne od Bardejova a Svidníka. Okrem horských oblastí severného Slovenska nachádzal sa ešte na Tešínskom Sliezsku ako samostatná lokálna dobová forma domu (Frolec, Vařeka 1983, 232). Obdobný typ sa budoval tiež v juhovýchodnej časti Poľska i na západnom svahu Karpát v Rumunsku. V poľskej, ukrajinskej i slovenskej odbornej literatúre sa táto forma často spája s názvom „lemkovský typ“ (Reinfuss 1935, Sopoliga 1983). Maďarská literatúra ho pozná pod názvom „východný“ alebo „erdejský typ“ domu (MNL 1980, 124). Všade sa tento typ viaže na horské oblasti karpatského oblúka a myslím si preto, že najvhodnejším pomenovaním preň by bolo „karpatský dom“. Podľa všetkého ide o mladšiu, novovekú formu domu, ktorá prišla na naše územie v súvislosti s kolonizáciou na valašskom práve. Objasnenie doby vzniku tejto formy na našom území si vyžaduje samostatného a veľmi podrobného porovnávacieho štúdia na oveľa väčšom území ako je Slovensko.

Najrozšírenejšou formou domu na Slovensku bol trojdielny dom. I pri ňom podrobnejšia analýza poukázala na rad diferencujúcich znakov. V prvom rade územne vymedzila oblasť výskytu asymetrického trojdielného domu, pri ktorom jednotlivé diely idú za sebou v poradí: pitvor, izba, komora. Táto forma sa objavuje v malých regiónoch z východnej i západnej strany Vysokých Tatier a jej existencia je spájaná s goralským obyvateľstvom.

Na celom ostatnom území, s výnimkou Spiša a okolia Kremnice prevládala symetrický trojdielny dom, pri ktorom idú priestory v poradí: izba, pitvor, komora. Aj symetrický trojdielny dom má dve varianty, ktoré stoja proti sebe ako staršia a mladšia. Staršia varianta s nepredeleným pitvorom sa nachádzala na celom území. V západnej časti Slovenska a len zriedkavo vo východnej časti sa vyskytovala popri prvej i druhá varianta, mladšia, s predeleným pitvorom. Vznik tejto varianty dávam do súvisu s protipožiarnymi nariadeniami z 18. storočia. Predelením pitvora na dva priestory sa vytvorila možnosť prenesenia otvoreného ohňa z izby do uzavretého priestoru čiernej kuchyne. Je zaujímavé, že na východnom Slovensku kde sa taktiež začali v tomto období budovať komíny, neprišlo k predeleniu pitvora. V západnej časti, v oblasti zrubového domu sa síce pitvor predelil a vznikla čierna kuchyňa, ale často sa obvod dymu z nej riešil starším spôsobom, len pomocou piecky v podstreší. V oblasti hlineného domu deliaca priečka spĺňala i v významnú konštrukčnú funkciu. Niesla totiž štvrtú stranu mohutného murovaného komína. Jedným z možných vysvetlení tohto rozdielného spôsobu riešenia odvodu dymu vidím v tom, že sa na východe budovali užšie a ľahšie, pletené i doskové konštrukcie komínov, ktoré zrubová konštrukcia stien uniesla i bez pridávania ďalšej, štvrtej steny. Určitý súvis tu bude tiež s vývojom vykurovacieho zariadenia, ktorý skôr tušíme ako ho máme nateraz overený.

Vo východnej a severnej časti stredného Slovenska sa vyskytuje ešte iná varianta delenia priestorov trojdielného domu. Ide o pozdĺžne predelenie komory na dva priestory, ktoré sú prístupné z pitvora. Jeden priestor si pone-

cháva funkciu pôvodnej komory a z druhého sa stáva obytná komora ako zárodok druhej, zadnej izby. Táto forma sa tiež často spája s výskytom rozšírenej rodiny (Botík 1981, 163). V takomto prípade obe komory majú obytnú funkciu.

Zostáva mi ešte sa dotknúť zvláštnych foriem pôdorysu domu na Slovensku. V prvom rade domu s dufartom, ktorý sa jednoznačne viaže k nemeckému osídleniu Spiša. O nemeckom dome na Slovensku bolo veľa povedané a napísané. Snáď najlepšie ho charakterizoval Václav Mencl v práci *Lidová architektúra v Československu* (Mencl 1980, 465—489). Ja by som chcel k nemu povedať len toto: ide o dom, ktorý sformovali tri faktory. Za prvý považujem pôvodný a na naše územie nemeckými kolonistami prinesený princíp samonosnej strechy, pod ktorou je vybudovaný obytný priestor. Steny tohto priestoru museli byť pôvodne zhotovené z ľahšej a teda menej hodnotnej konštrukcie ako zrub či múr. Druhý formotvorný faktor je prijatie zrubovej konštrukcie slovanského prostredia, do ktorého kolonisti prišli. Tretí faktor je vplyv mestskej dobovej architektúry, ktorá dala domu uzatvorený vstupný priestor a dom zrealizovala i v tvrdom materiále.

Medzi zvláštne formy domu patria ešte domy so združenými pôdorysmi vyskytujúce sa ako dvojdomy s radením za sebou či vedľa seba a dokonca tiež do štvorca. Dvojdomy vznikajú ako dôsledok delenia rodiny i majetku i ako dôsledok obmedzení na získanie či vytvorenie nového stavebného pozemku. O vzniku štvordomov som presvedčený, že ide o plánovitú výstavbu panstiev pre potreby svojich lesných robotníkov.

Ak by som mal zhrnúť predchádzajúce, sformuloval by som tieto závery:

1. Vývoj priestorového členenia tradičného domu na prevažnej časti Slovenska vychádzal zo slovanských základov.
2. Vplyv nemeckého domu na vývoj tradičného domu na Slovensku je nedokázateľný. Nemecký dom má len regionálny význam.
3. Významným formotvorným činiteľom domu popri hospodárskospoločenských pomeroch je tiež centrálna regulácia prejavujúca sa zákonmi a nariadeniami.
4. Vývin domu, ktorý je v priamej závislosti na hospodárskospoločenských pomeroch nepozná len pohyb vpred, ale i vzad, čiže vývoj nejde vždy od jednoduchšieho k zložitejšiemu, ale tiež od zložitejšieho k jednoduchšiemu.

Literatúra

- Botík J., 1981: Rodina ako determinujúci činiteľ foriem obydli, In: *Lidová stavební kultura*, 157—186.
- ČSV, 1968: *Československá vlastivěda, díl III, Lidová kultura*, 467—496.
- Frolec V., Vařeka J., 1983: *Lidová architektura, Encyklopedie*.
- MNL, 1980: *Magyar Néprajzi Lexikon*, 3. zv.
- Mencl V., 1980: *Lidová architektura v Československu*.
- Pitterová A., 1965: Vývoj základních půdorysních typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických pramenů, *ČL*, 275—295.
- Pražák V., 1985: K problematice základních půdorysních typů lidových staveb v Československu, *Československá etnografie*, 219—236, 331—360.
- Puškár I., 1964: *Ludová architektura a jej ochrana u nás i v zahraničí*, ZSNM, *Etnografia* 5, 12—47.
- Reinfuss R., 1935: *Budovnictvo ludowe we Zachodnej Lemkowscyźnie, Lud XXXIII. Slovensko*, 1975: *Slovensko, Lud II, Ludová kultura*, 897—946.
- Sopoliga M., 1983: *Narodne žitlo Ukrainciv schidnoi Slovaččini*.
- Souček J., 1980: *Názvosloví dispozice domu, Národopisné aktuality*, 166—168.

Vařeka J., 1974: Kulturní vztahy v lidovém stavitelství Slovenských Karpat se zřetelem k bývalé německé diaspoře, In: Ludové stavitelstvo v karpatskej oblasti, 57—75.

Zusammenfassung

Die geographische Verbreitung der Grundrißformen des traditionellen Hauses in der Slowakei

Der Beitrag geht von der kartographischen Bearbeitung einer Untersuchungsaktion aus, die das Slowakische Nationalmuseum — Ethnographisches Institut in Martin — in den Jahren 1972—1978 verwirklicht hat. Das gewonnene Material wurde durch Daten aus der Literatur und Museumsdokumentation ergänzt. Die kartographischen Darstellungen präzisieren und berichtigen teilweise die bisherige Ansicht über die Verbreitung der Grundrißformen des traditionellen Hauses in der Slowakei aus der zweiten Hälfte des 19. und dem Beginn des 20. Jahrhunderts.

Die Entwicklung der Raumgliederung des traditionellen Hauses auf dem überwiegenden Teil der Slowakei ging von slawischen Elementen aus. Für die Slowakei war der Kammertyp, das dreiteilige Haus charakteristisch. Das zweiteilige Haus kam auf größeren Flächen zusammenhängend ausschließlich im Nordosten der Slowakei, in den übrigen Teilen des Landes nur inselhaft vor, als nich dominierende Form dafür auf dem ganzen Gebiet, und sein Vorkommen hing in erster Linie mit den wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnissen zusammen. Mit neuzeitlichen Kolonisationen, besonders der Kolonisation nach wallachischem Recht, läßt sich höchstens das zweiteilige Haus mit Seitenkammer in Zusammenhang setzen. Nicht nachweisbar ist der Einfluß des deutschen Hauses auf die Entwicklung der Hausformen in der Slowakei; das deutsche Haus besaß nur auf dem Gebiet der Zips regionale Bedeutung.

Die Entwicklung des Hauses, die in unmittelbarer Abhängigkeit von den wirtschaftlich-sozialen Verhältnissen steht, wurde außerdem ziemlich markant von der zentralen Regulierung durch Gesetze und Verordnungen beeinflußt. Diese Entwicklung schritt nicht nur vorwärts, von einfacheren zu komplizierteren, sondern auch rückwärts, von komplizierteren zu einfacheren Formen.

Abbildungen:

- Landkarte 1. Grundformen des traditionellen Hauses in der Slowakei: 1 — zweiteiliges Haus, 2 — dreiteiliges Haus, 3 — Haus mit Durchfahrt, 4 — Ostgrenze des intensiven Vorkommens einer geteilten Vorkammer.
- Landkarte 2. Besondere Formen des traditionellen Hauses in der Slowakei: 1 — Haus mit Seitenkammer neben der Stube, 2 — Haus mit einer in zwei Räume geteilten Kammer.